

UNIVERZITET "HAXHI ZEKA"

FAKULTET MENADŽMENTA U TURIZMU HOTELIJERSTVU

I OKOLIŠU

DIPLOMSKI RAD

**Tema: Uticaj marketinga na razvoj turističke destinacije u
Rožajama**

Mentor:

Prof. ass. dr. Anela Džogović
Gusinjac

Student:

Sanela

Peć, 2024

UNIVERZITET "HAXHI ZEKA"

FAKULTET MENADŽMENTA U TURIZMU HOTELIJERSTVU I OKOLIŠU

DIPLOMSKI RAD

Smjer: Menadžment u turizmu

Predmet: Osnovi marketinga u turizmu i ugostiteljstvu

Tema: Uticaj marketinga na razvoj turističkih destinacija u Rožajama

Student:

Ime i prezime:	Sanela Gusinjac
Status studenta:	Redovan
Matični broj:	0605975277010
Smjer – Departament:	Menadžment u turizmu (MTB)
Stepen studija:	Bachelor

Mentor:

Student:

**Prof. ass. dr. Anela Džogović
Gusinjac**

Sanela

Peć, 2024

SADRŽAJ

UVOD	4
1. GRAD NA SJEVERO-ISTOKU CRNE GORE	5
2. ULOGA I ZNAČAJ TURIZMA U PRIVREDNOM RAZVOJU CRNE GORE I OPŠTINE ROŽAJE	6
3. UTICAJ DRŽAVE NA TURISTIČKO TRŽIŠTE	12
4. EKONOMSKI RAZVOJ	16
5. CRNOGORSKE PROKLETIJE I NJIHOV INTEGRALNI RAZVOJ	20
5.1. Vrste turizma u Rožajama	21
5.2. Statistički podaci Crnogorskog turizma od 2019. godine do danas	23
5.3. Planirane aktivnosti opštine Rožaje	25
6. ISTRAŽIVANJE TURISTIČKE DESTINACIJE OPŠTINE ROŽAJE	26
ZAKLJUČAK	27
LITERATURA	29

UVOD

Rožaje je planinsko mjesto sa prosečnom nadmorskom visinom od 1200 metara pa zato tokom zime ima obilne sniježne padavine koje se u ovom gradu zadržavaju i do 120 dana godišnjena nadmorskoj visini od oko 2000 metara. Grad koji se po geografskom položaju nalazi na tromeđi, sa istočne strane je granica sa Srbijom, a sa jugoistočne je granica sa Kosovom. Nalazi se u podnožju planine Hajle koja predstavlja početak odnosno kraj Prokletija. Rožaje je grad bogat šumama, planinama kroz njega protiče rijeka Ibar koja izvire ispod planine Hajle.

Od XV. vijeka Rožaje je bilo raskrsnica puteva koji su vodili od Skadra, Dubrovnika, Sarajeva prema Skoplju, Solunu i Istanbulu. Tradicionalno stanovništvo Rožajskog kraja bilo je okrenuto zanatstvu i trgovini. Zbog svog geografskog položaja grad koji se nalazi između dvije države oduvijek je važio za mjesto gdje slučajni ili namenski putnici nailaze na gostoprimstvo.

Glavni cilj rada pokazuje da uticaj marketinga na turizam u opštini Rožaje je od velike važnosti jer marketing kao takav vrši promociju svih dešavanja na ovoj teritoriji, i tako ga plasiraju na svim međunarodnim portalima i turističkim časopisima. To je njegova osnovna svrha da promoviše određene destinacije.

Rijeka Ibar izvire ispod Hajle sjedinjavanjem šest vrela koje svojom čistoćom i izuzetno hladnom vodom svoje posjetioce ostavlja bez daha, pa odtuda i nastaje ime Ibar što znači čisto odnosno bijelo. Bajkovit prikaz gdje se iz stijena kroz lišće i granje ulivaju u jednu cjelinu i tako formiraju rijeku Ibar. To je danas jedno od najpoznatijih izletišta ove opštine. Takođe Rožajska teritorija je bogata ljekovitim biljem kojeg prema poslednjim podacima iz 2018 godine ima oko 300 vrsta, to je još jedan u nizu razloga zašto ovu opštinu na sjevero-istoku Crne Gore posjećuju turisti jer su velike indicije da je ova teritorija pogodna za zdravstveni turizam.

Rožaje kao grad koji odiše svojom ljepotom i privlači veliki broj turista kako pomoću raznih manifestacija tako i po preporuci naših posjetitelja, koji se svake godine vraćaju iznova.

1. GRAD NA SJEVERO-ISTOKU CRNE GORE

Na samom sjevero-istoku Crne Gore nalazi se grad Rožaje koji je naziv dobio po kršu koji se nalazi iznad grada, a ima oblik kao dva roga. Rožaje kao turistička destinacija ima razvijenu svijest o svojoj vrijednosti i interesovanju na turističkom tržištu. Mali grad pod Hajlom nekada je bila varoš tu su u skladu i miru od davnina živjeli mnogi narodi koji su po svom rođenju pripadali drugoj kulturi, nacionalnoj i verskoj opredeljenosti ali imali su jednu zajedničku stvar, a to je humanost. Danas je to grad sa preko 25000 stanovnika.

Balkan je kroz vjekove prolazio kroz razna iskušenja bio je pogodan za ratovanje ali i druge prirodne i ne prirodne pojave. Pa su tako Rožajci ko god da im je došao u gradu slučajno ili je bio primoran usljed ratova bili prije svega ljubazni i humani. Danas, njihova humanost na daleko se čula pa grad kao takav uživa poštovanje u čitavom svijetu.

Rožaje kao turistička destinacija ima relativni pokazatelj za razvoj turizma, poboljšanjem putne infrastrukture i očuvanjem čiste prirode dovodi Rožajsku opštinu do jedne od najtraženijih sjevernih opština u Crnoj Gori. Bogat šumama, izvorskom vodom, čistom prirodom i vazduhom, ovaj grad predstavlja pravi dragulj kako za ruralni tako i za urbani turizam. U ovom gradu su najzastupljeniji zimski turizam i zimski sportovi jer se snijeg u gradu pod Hajlom zadržava i do 120 dana godišnje a na većoj nadmorskoj visini i do 6 mjeseci ima bijelog pokrivača. Naravno i ljetnji turizam nije zanemaren pa tako svake godine prema podacima iz MONSTATA imamo porast broja gostiju koji su zaljubljenici čiste i prelijepe prirode kakve nema nigdje u Evropi.

Moramo istaći da pored svih vidova turizma Crna Gora i grad pod Hajlom nudi i odličnu gastronomiju, kulturu i etno turizam koji su zaštitni znak ovakve turističke destinacije u Crnoj Gori.¹

¹ <https://www.portalanalitika.me/clanak/ski-centar-hajla-stedim-stvorice-mogucnosti-za-razvoj-ljetnjeg-i-zimskog-turizma-u-rozajama>

2. ULOGA I ZNAČAJ TURIZMA U PRIVREDNOM RAZVOJU CRNE GORE I OPŠTINE ROŽAJE

Turizam u Crnoj Gori je glavni pokretač kada je ekonomski i socio-kulturni razvoj u pitanju. Crna Gora je sredozemna i balkanska zemlja nalazi se na jugistoku Evrope. Zbog njenog geografskog položaja vrlo je pristupačna i dostupna gostima kako kopnenim, vazdušnim tako i pomorskim saobraćajem. Turizam u Crnoj Gori je aktivan tokom cijele godine, u ljetnjim mjesecima najviše je posjećivano primorje koje turiste svake godine oduševljava svim svojim atrakcijama, prelijepim pješčanim i kamenim plažama, a tokom zimskog perioda crnogorske planine ostavljaju bez daha sve svoje posjetioce najmodernije ski staze koje su uređene i na kojima uživaju posjetioci svih starosnih dobi.

Opština Rožaje nalazi se na sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Natkrivaju je Crnogoreke Prokletije koje ujedno predstavljaju početak odnosno kraj Prokletija. U neposrednoj blizini se graniči se sa Srbijom i Kosovom pa je tako to samo jedna od posebnosti ove opštine. Ispod planine Hajle izvire rijeka Ibar, ona nastaje od šest vrela koja prije nego se spuste u dolinu stvaraju čudesne pejzaže različitih boja satkane od zelenih šuma i raznovrsnog livadskog cvijeća.

Crnogorska vlada svjesna je značenju turizma kao potencijala. Sjeverni i centralni dio Crne Gore je i ranije turistima nudio prirodno i kulturno bogatstvo. I ako je uvijek bio prioritet primorski turizam, posljednjih godina planinski turizam ima sve više interesovanja kod turista kako u zimskim tako i u ljetnjim mjesecima. U Podgorici je potpisan ugovor za prijedlog projektnog zadatka 2004 godine pod nazivom "Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori".

Ova vrsta studije ima 5 osnovnih ciljeva:

- Određivati prioritetne pravce razvoja planinskog turizma pomoću raspoloživih ljudskih, kulturnih i prirodnih resursa i njihovih osnovnih zadovoljavajućih kapaciteta.
- Odrediti koje su turističke destinacije prioritetne u datoj godišnjoj dobi.
- Procijeniti turističko tržište u doređenim turističkim destinacijama kao i strukturu turističkog programa

- Definirati obim kapaciteta i strukturu turističkog programa u turističkoj destinaciji.

Procijeniti prihode od budućeg razvoja planinskog turizma i njihove efekte u crnogorskoj privredi.²

Opština Rožaje se odlikuje očuvanom životnom sredinom, velikim šumskim kompleksima kao preduslovom za razvoj turizma što samim tim predstavlja jedan od osnovnih ciljeva lokalnih uprava i stanovništva. Opština Rožaje ima uslove da bude u samom vrhu destinacija za aktivni odmor u prirodi.

Sve više turista prepoznaje očuvanu životnu sredinu opštine Rožaje kao destinaciju koja pruža oporavak i jačanje organizma, ono je smatraju stručnjaci, prijeko potrebno čovjeku današnjice, ovaj podatak može da bude bitna smjernica za razvoj zdravstvenog turizma kroz izgradnju hotela na Štedimu. Štedim je odabran kao budući ski centar čija je izgradnja počela 2018 godine.

Široku ponudu za rekreaciju i aktivni odmor u prirodi pored planinarenja čine i jahanje konja, sportski ribolov, mountain biking, etno-katuni sa nacionalnim organskim specijalitetima i još mnogo toga. Opština Rožaje u svojoj ponudi za aktivni odmor ima i izletišta Brezovačko Brdo u čijem sklopu se nalaze staze za rekreaciju.

² http://staro.skijanje.rs/Ski_Centri/crna_gora/nacrt_programa_razvoja_planinskog_turizma_u_cg.pdf

2.1 Aktivni ljetnji odmor u opštini Rožaje

Geografski položaj opštine Rožaje daje mogućnost posjetiocima da uživaju u svim njenim ljepotama a jedna od njih su i pješačke staze koje je opština Rožaje i lokalna Turistička organizacija kroz manifestaciju koju organizuju u ljetnjim mjesecima nazvala “ PJEŠAČKE TURE KROZ ŠUMSKE STAZE ZDRAVLJA”. Ovaj vid rekreacije privlači svake godine sve više posjetilaca nudi im prelijepe staze koje su podijeljene u dvije kategorije a to su zahtjevne staze i staze za laganu šetnju kroz prirodne ljepote ovoga kraja.

Pored prelijepih staza za šetnju ili vožnju biciklom tu su naravno i planinski vrhovi koji predstavljaju dragulj za mještane Rožaja. Takođe, planina Hajla ima veliki broj nevjerovatnih predjela koje su posebne na svoj način i kakvih nema nigdje u okruženju. Mnogi pisci su pisali o ovoj čudesnoj i nestvarno lijepoj planini pa su tada dali i podatak da na samom vrhu i u podnožju planine raste preko 300 vrsta ljekovitog bilja.

Prema nekim nezvaničnim izvještajima u Rožajama se godišnje otkupi i preproda preko 50 tona ljekovitog šumskog i livadskog bilja. Pored ove vrste trgovine mještani Rožajskih sela se bave i stočarstvom, gdje proizvode organsku hranu kao što su sir i mlijeko. Poljoprivreda je naravno usko povezana sa stočarstvom a plodna zemlja u ovoj opštini je vrlo pogodna za proizvodnju organskog povrća i voća, pa je tako to još jedan razlog više da se posjetioci osjećaju bolje, energičnije i zdravije kada borave na Rožajskoj teritoriji.

Slika 1. Vožnja bicikala kroz Rožajsku prirodu

Izvor: <https://www.poslovnivodic.com/turisticka-organizacija-rozaje.html>

2.2. Aktivni zimski odmor u Rožajama

Prirodne ljepote i podesni ski tereni Rožajskog kraja naročito za zimske sportove idealno su mjesto za rekreativno i profesionalno skijanje. Rožajska opština u svojoj zimskoj ponudi ima različite vidove zadovoljavanja potreba svih vrsta za ljubitelje snijega, zimskih sportova i rekreacija. U svojoj ponudi Rožaje nudi: turno skijanje, skijanje, snowbord, planinarenje, dzipijade kvadijate, i slično.

Skijanje u Rožajama i na njenim planinskim vrhovima može se realizovati na nekoliko idealnih ruta koje su za ovu vrstu uživanja određene. Do prošle godine ljubitelji sporta na sniježnom prekrivaču su mogli da se zadovolje samo jednom stazom i ako se pruža na nekoliko kilometara, bila je uvijek mala da primi sve svoje posjetioce. Uskoro treba da se otvori ski staza Štedim koja se nalazi na istoimenom planinskom vrhu na nadmorskoj visini na preko 2000m čije staze se prostiru na preko 10 km. Na nadmorskoj visini od oko 1200m skijanje u Rožajama snijeg se zadržava do 3-4 mjeseca u godini a u nekim djelovima i većim nadmorskim visinama kao što je Štedim i do 6 mjeseci. Na padinama planine Turijak su se predhodnih godina organizovala takmičenja u profesionalnom skijanju. Na skijaškim stazama lokalna Turistička organizacija je organizovala nekoliko aktivnosti kulturno-zabavnog karaktera kako bi animirala posjetioce da se zadrže na tom lokalitetu i da odu sa lijepim utiscima.

Slika 2. Očaravajuća ljepota Rožajskih planina

Izvor: <https://www.radiorozaje.me/sport/zablistajte-na-snijegu-uz-pravilnu-pripremu/>

2.3. Ski centar Štedim

U planu je otvaranje i ski staze Štedim u Rožajama koji se nalazi na nadmorskoj visini od 2.119 metara. Dom na ovoj planini je napravljen na nadmorskoj visini od 1.750 metara, na njoj se snijeg zadržava od polovine oktobra pa sve do polovine juna a visina snijega iznosi i do 3 metra.

Ovo skijalište će imati oko 9 km skijaških staza. Država Crna Gora ulaže u ovaj projekat 20 miliona eura. To će biti u ovom našem regionu veliki pogon planinskog turizma kako u zimskom tako i u ljetnjem periodu zato što u blizini od 100 km u sve tri susjedne države neće biti takvog centra. Tako se u turističkoj organizaciji Rožaja nadaju da će otvaranjem ove turističke atrakcije doći do novog ekonomskog poboljšanja za Rožaje kao i za cijelu Crnu Goru.

Završetkom aktivnosti na započetim projektima Rožaje otvara novo razvojno poglavlje. Budućnost ski-centar Hajla-Štedim stvorice mogućnosti za razvoj ljetnjeg i zimskog turizma, a paralelno i drugih oblika privrede „**Turizam je naša budućnost**“.

U periodu koji je pred nama aktivno ćemo raditi i na daljem unapređenju putne infrastrukture koja je ujedno i osnov za buduća ulaganja. Nadamo se da ćemo u saradnji sa nadležnim državnim organima uskoro okončati i administrativnu proceduru za otvaranje Biznis zone koja je važan uslov za ostvarenje stranih i domaćih investicija. Projekti koji su započeti u minulim godinama osnov su za sprovođenje naše razvojne vizije. Naš cilj je da zadržimo mlade ljude na ovim prostorima i da poboljšamo životni ambijent. Na tom putu imaćemo puno izazova, ali smo sigurni da Rožaje ima dovoljno potencijala da vrati status opštine sa razvijenim realnim sektorom proizvodnje, te važnom pozicijom kako na domaćoj tako i evropskoj turističkoj mapi.³

³<https://www.portalanalitika.me/clanak/ski-centar-hajla-stedim-stvorice-mogucnosti-za-razvoj-ljetnjeg-i-zimskog-turizma-u-rozajama>

Slika 3. Plan izrade ski centra Štedim

Izvor: <https://www.skijanje.rs/vesti/stedim-hajla-u-toku-izgradnja-sestoseda-na-novom-skijalistu-iznad-rozaja/>

Pored ovih vidova za razvoj turizma u Rožajskom kraju uvijek je prednost imala Rožajska sofr a tj. gastronomija koja najbolje predstavlja ovaj kraj kroz razne ukuse koji su karakteristični za narod koji ovde živi.

Veliki broj restorana, etno i eko sela, katuna su pravi lideri kada je promocija gastro ponude u pitanju. Svi oni spremaju hranu za svoje posjetioce bilo da su oni slučajni ili namjerni gosti. Svaki od restorana u ovom kraju pokazuje svoje gostoprimstvo, nudi najbolje svoje specijalitete i ljubaznost svakom gostu pojedinačno.

3. UTICAJ DRŽAVE NA TURISTIČKO TRŽIŠTE

Ekonomski razvoj neke države se mjeri po broju zaposlenosti stanovništva. Ekonomski razvoj zavisi od prirodnih i društvenih dobara, od radne snage i naravno od vlasti i načina na koji država raspolaže tim dobrima.

Ekonomsko osnaživanje svakog pojedinca i pojedinke, a posebno osetljivih grupa pojedinca važan je faktor socijalnog staranja i aktivnog učešća u društvu. Zapošljavanje i uključivanje u učešće na tržištu rada predstavlja jedan od preduslova socioekonomske samostalnosti i preuzimanja odgovornosti za sopstveni život. Ekonomske reforme treba da osiguraju svi regioni, uključujući i ruralna područja jer imaju jednake mogućnosti za rast i razvoj.

Tim za socijalno uključivanje i smanjene siromaštva učestvuje u promovisanju preduzetničke kulture, razvijanju različitih modela uključivanja osjetljivih grupa u ekonomske aktivnosti, promociji i razvijanju koncepata socijalnog preduzetništva aktivnom uključenju na tržištu rada⁴. Takođe tim sprovodi analize efekata javnih politika u ovoj oblasti na osnovu podataka i promoviše sistemsko poređenje i unapređenje javnih politika u ovoj oblasti.⁵

⁴ Maksin M. (2012), Turizam i prostor, Univerzitet Singidunum, Beograd. ISBN: 978-86-7912-401-2

⁵ <https://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/Ekonomski-zna%C4%8Daj-i-uloga-turizma-PDF1.pdf>

3.1. Tržišna ekonomija

Pojam tržišna ekonomija kao naučna disciplina koja se bavi izučavanjem naučnih zakona u sektoru privrede i njegovim uslovima za tržišno privređivanje. Kao naučna disciplina koja spada u novije naučne discipline u domenu ekonomije kao i cijelokupne njene nauke. U savremenim uslovima poslovanja njen značaj dolazi do izražaja, pored svih svojih centralno-planskih privreda koje su ranije bila prakasa za rad sada ona nastoji da promijeni i transformiše svoj privredni sistem i pređe na novi tržišni način poslovanja.

Dakle, tržišna ekonomija se bavi proučavanjem privrednog sistema zasnovanog na slobodnoj konkurenciji, kao i nad sredstvima za proizvodnju, inicijativi preduzetništva i slobodnoj ekonomiji. Djelovanjem tržišnih mehanizama pomoću kojih se usmeravaju faktori proizvodnje u određene aktivnosti da bi njihova upotreba i djelovanje bilo efikasnije za upotrebu predstavlja funkcionisanje tržišne ekonomije.

Takođe, tržišna ekonomija prihvata direktno odsustvo uticaja države u privredi kao vrha jedne teritorijalne cjeline, ali se ona pojavljuje kao garant i predstavlja sigurnost djelovanja tržišnih zakona. Država ima zadatak da u svim uslovima saradnje jasno formuliše i odredi zakonsku regulativu kojom će se voditi i pomoću kojih će tržišna ekonomija moći uspješno da djeluje na određenoj teritoriji. U tržišnoj ekonomiji favorizuje se privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju za razliku od centralno-planskog sistema. To znači da privatni vlasnici sami mogu da procijene koju količinu dobara će proizvesti u zavisnosti od toga koliko se ta dobra traže na tržištu, a njihove cijene se formiraju isključivo na samom tržištu usled djelovanja ponude i potražnje. Naravno svaki privatnik koji se bavi proizvodnjom nastoji da posluje što efikasnije kako bi imao minimalne troškove usljed same proizvodnje.

Dobit od ostvarenih proizvodnja privatnici investiraju u namene za koje smatraju da će biti od velike ekonomske efikasnosti. Oni koji ne posluju dovoljno dobro pa cijenu svojih proizvoda plasiraju na tržište, a ona prelazi realnu cijnu tržišta, posluju sa gubicima i vremenom će biti primorani da se povuču sa tržišta. Na taj način, tržišni mehanizmi usmeravaju faktore proizvodnje tako da se povećava efikasnost privrede kao cjeline⁶.

⁶ Vranešević, T.: Tržišna istraživanja u poslovnom upravljanju, Accent, Zagreb, 2014.

Razlikujemo sljedeće vrste tržišta⁷:

- ◆ tržišta finalnih proizvoda (roba široke potrošnje poput bezalkoholnih pića, kozmetike, avionska putovanja);
- ◆ poslovna tržišta
- ◆ globana tržišta
- ◆ neprofitna
- ◆ vladina tržišta

Tržišta finalnih proizvoda kao na primjer roba široke potrošnje poput bezalkoholnih pića, kozmetike, avionska putovanja. **Poslovna tržišta** omogućavaju preduzetnicima da svoje poslove šire u drugim mjestima. **Globalna tržišta** su ona tržišta gdje se obavlja cjelokupna prodaja i kupovina određenih proizvoda i usluga.

Neprofitna su ona koja nemaju dobar profit tj. nemaju dobru posećenost jer im nedostaje ponude. **Vladina tržišta** su tržišta gdje država ili vlada doprinose boljoj prodaji i promociji određenih dobara.

Tržišna ekonomija temelji se na privatnom vlasništvu, slobodi izbora i konkurenciji. Cijene se formiraju kao rezultat ponude i potražnje. Proizvođač je lično zainteresiran za proizvodnju, a kupcu se daje mogućnost izbora između velikog broja. Takođe tržište turizma je lako promenljivo pa se zbog toga mora voditi računa i pravilno i po redosledu prikupljati podatke kada se radi o istraživanju tržišta za rad bolje promocije i marketinga.

Naravno, od velikog značaja su im mediji i internet stranice kao i društvene i socijalne mreže koje u velikom broju služe kao marketing i promocija za određene destinacije⁸. Jedan od razloga je taj što marketing utiče skoro na svaki aspekt našeg svakodnevnog života. Svi proizvodi i usluge koje kupujemo, prodavnice gde kupujemo, radio i TV programi koji se finansiraju od propagandi i niz drugih stvari su tu zbog marketinga.

⁷ Slobodan R. Čerović, (2004) Istraživanje turističkog tržišta, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, departament za geografiju, turizam i hotelijerstvo. ISBN: 8670310430

⁸ Nevenka N. (2012), *Marketing*, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, Bosna i Hercegovina ISBN 978-99955-750-52.

U marketingu postoji mnogo uzbudljivih i zahvalnih mogućnosti za uspješnu karijeru. Samo pravilno razumijevanje i shvatanje marketinga može biti dobar preduslov za njegovu primjenu u praksi pa samim tim i u preduzeđu i na tržištu.

Istraživanje turističkog tržišta se ne svodi samo na zadovoljavanju potreba turista već i na zadovoljavanju domaćeg stanovništva. Ponuda koju oni nude mora biti atraktivna da je u skladu sa njihovim običajima i kulturom, da imaju što više autentičnih proizvoda, suvenira i slično koji će da privuku kupce.⁹

⁹ Blagojević S., (2009), *Planiranje razvoja turizma*, Prirodno Matematički Fakultet, Novi Sad.

4. EKONOMSKI RAZVOJ

Ekonomski razvoj neke države se mjeri po broju zaposlenosti stanovništva. Ekonomski razvoj zavisi od prirodnih i društvenih dobara, od radne snage i naravno od vlasti i načina na koji država raspolaže tim dobrima.

Ekonomsko osnaživanje svakog pojedinca i pojedinke, a posebno osjetljivih grupa pojedinca, važan je faktor socijalnog staranja i aktivnog učešća u društvu. Zapošljavanje i uključivanje u učešće na tržištu rada predstavlja jedan od preduslova socioekonomske samostalnosti i preuzimanja odgovornosti za sopstveni život. Ekonomske reforme treba da osiguraju svi regioni, uključujući i ruralna područja, imaju jednake mogućnosti za rast i razvoj¹⁰. Tim za socijalno uključivanje i smanjene siromaštva učestvuje u promovisanju preduzetničke kulture, razvijanju različitih modela uključivanja osjetljivih grupa u ekonomske aktivnosti, promociji i razvijanju koncepata socijalnog preduzetništva aktivnom uključenju na tržištu rada. Takođe tim sprovodi analize efekata javnih politika u ovoj oblasti na osnovu podataka i promoviše sistemsko poređenje i unapređenje javnih politika u ovoj oblasti.

Slika 4. Ekonomski razvoj preduzetništva

Izvor: <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/ekonomski-razvoj-i-poduzetnistvo?lang=sr>

¹⁰ Dulčić, A. i L. Petrić. (2001) Upravljanje razvojem turizma, Zagreb, Mate.

4.1. Ekonomija i ekonomske integracije

Nastranak ekonomskih integracija se veže za dva osnovna načina. Prvi je na osnovu političke spremnosti države koja je dovoljno snažna ili nije snažna da plasira i nametne takvu ideju, a drugi se zasniva na bazi više država i komunikacije među njima. U XX vijeku ovakav vid ekonomije se smatra uobičajnim za stvaranje integracija.

Dobra komunikacija među savenim državama je ključni faktor kada je razvoj ekonomskog sveukupnog stanja u pitanju. Svakoj državi je u interesu da poboljša svoje ekonomsko stanje da ima više zaposlenih i da tako podigne svoje ekonomske standarde na veći nivo. Svjedoci smo da i turistička ponuda utiče na ekonomsko stanje jedne države pa u tom sektoru turističke organizacije, turoperator, turističke agencije i cjelokupan dio poslovanja u sektoru turizma ima veliki broj obaveza od pripreme do praćenja i na kraju zaključivanja turističke sezone. Marketing agencije su takođe dio tog sektora samim tim što promovišu turističku destinaciju nudeći potencijalnim turistima odličnu ponudu i tako prodaju svoj trud ali i destinaciju¹¹.

Poznato je da je turizam kao takav jedan od tri najveće ekonomske grane u svijetu pa možemo reći da ako gledamo sa tog aspekta Crna Gora i Rožaje kao grad imaju da ponude mnogo toga i po toj geografskoj prednosti smatramo da je ova turistička destinacija vrlo bogata prirodnim ljepotama.

Manifestacije koje su autentične za određeno turističko mjesto su dio turističke ponude. Dakle, proizvodi autentični za destinaciju koji su traženi na turističkom tržištu i predstavljaju na neki način simbol destinacije.

¹¹ Jovan P., Jelena G., (2020), *Marketing u turizmu i hotelijerstvu, Beograd*. Jovan P., Jelena G., *Marketing u turizmu i hotelijerstvu, Beograd, 2020*.

4.2. Osnove ekonomskih integracija

Pojam integracija potiče od latinske riječi *INTEGRATIO* što znači obnavljanje pa se tako ovaj pojam može tumačiti na različite načine. Kada se integracija tumači grani filozofije onda je najbolje objašnjava činjenica da je to prelazak iz jednog rasutog stanja u sređeno. A u ekonomskom smislu to je takav proces tokom kojeg više zaokruženih privrednih cjelina koje predstavljaju rasuto stanje prelaze u jednu zaokruženu privrednu cijelinu tj u sređeno stanje.

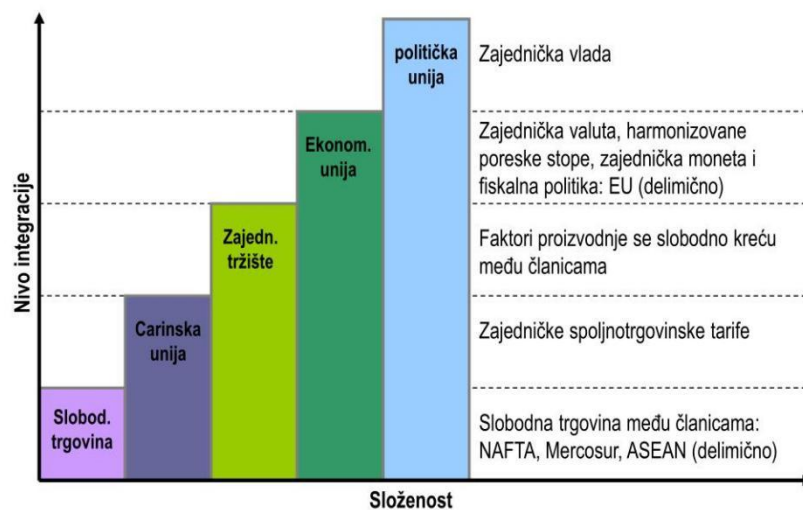
Dakle, sistem u kojem se na jednom određenom teritorijalnom području bez bilo kakvih poteškoća i problema kreću sve vrste robe kao i faktori proizvodnje nazivamo zaokružena privredna cjelina.

Međutim kako kod nas tako i u svijetu ekonomske integracije predstavljaju temelj funkcionisanja savremenih ekonomskih odnosa. Kada je sprovođenje procesa globalizacije u pitanju glavni su nosioci svih promjena na ekonomskom i društvenom aspektu zemljama unutar integracije kao i zemljama van nje. Regionalne integracije se zasnivaju na različitim interesima na primer iz ekonomskih, vijnih i političkih. Naravno, još možemo reći da regionalne ekonomske integracije čine najčešći oblik udruživanja zemalja.

Zemlje članice imaju svoje različitosti naravno razlikuju se po okolnostima u koma se nalaze i po svojim ciljevima bilo da su politički ili ekonomski. Porast trgovinskih integracija je jedan od najvećih i najznačajnijih pojava u međunarodnim odnosima. članice međunarodnih i regionalnih integracija su u glavnom razvijenije zemlje. Pored svih vrsta i oblika regionalnih integracija zemlje članice imaju jednu zajedničku karakteristiku i cilj da se smanje barijere u trgovini između njih.

Slika 5. Nivoi ekonomskih integracija

Nivoi ekonomske integracije

Izvor: https://www.slideserve.com/santiago/me-unarodna-trgovina#google_vignette

5. CRNOGORSKE PROKLETJE I NJIHOV INTEGRALNI RAZVOJ

Prokletije su planinski vijenac na istočnom dijelu Crne Gore, one svojim vrhovima vežu tj. prostiru se na teritoriji 4 države i to: Srbije, Crne Gore, Kosova i Albanije. Njihova dužina je oko 417 km, a u Crnogorskom dijelu zauzimaju oko 120 km njene teritorije. Njihov integralni razvoj predstavlja prirodna bogatstva regije kao i cijelog stanovništva. Turizam se navodi kao jedno od najperspektivnijih segmenata za razvoj ovog područja Crne Gore a i grada koji se nalazi u podnožju Prokletija. Rožaje je oduvijek odisalo nekom plemenitošću to je grad koji zna da prepozna i koji je izrodio brojna poznata imena u sportu i nauci.

Takav kapacitet ljudskih resursa Rožajci su uvijek znali da prepoznaju i uvijek su težili ka tome da njihovi najbolji sportisti budu sve uspješniji. Ski centar Turijak je prepoznao i otkrio mnoge talente, naravno tu su i drugi sportovi ali nekako je snijeg, planina i zimski sportovi zaštitni znak ovog područja. Krajem IX vijeka Rožaje je bio grad gdje su posjetioci iz čitavog regiona a i šire dolazili da uživaju na snijegu i prepuštali se zimskim čarolijama, grad je tada doživio vrhunac svoje turističke atraktivnosti. Nažalost dolaskom XX vijeka polako su se počeli javljati problemi u državi pa je tako i turistička aktivnost bila ugrožena, nedostatak ekonomske podrške ski centrima i drugim turističkim atrakcijama bila je ozbiljna prijetnja da će sve krenuti lošim putem. Promenom vlasti u prvoj deceniji XX vijeka počele su da se dešavaju promjene i tako je Rožaje dobilo neki novi sjaj.

Lokalno stanovništvo je tada uzelo stvari u svoje ruke i od tada do danas ispravljaju sve što se uništilo tih kriznih godina u ovoj opštini. Počele su promocije Rožajskog kraja aktivirale su se društvene mreže svako je mogao da ima pristup informacijama o gradu pod Hajlom. Pored svih prirodnih ljepota koje Rožaje ima moramo istaći da je Hajla uvijek bila i ostala najdragoceniji biser.

5.1. Vrste turizma u Rožajama

Turizam je širok spektar aktivnosti. Kao jedna od tri najače grane ekonomije u svijetu turizam predstavlja zadovoljavanje potreba za svakog pojedinca za upoznavanjem nečeg novog i drugačijeg.

Ranijih godina turizam je predstavljao potrebu za putovanjem s ciljem dobijanja materijalne koristi. Ljudi su putovali u daleke zemlje kako bi se bavili trgovinom raznih resursa kao što su: svila i drugi materijali ali i začini i druge potrebštine koje su donosili uglavnom sa istoka. Prvi put je putovanje bilo organizovano 1861. godine isključivo zbog razonode i potreba pojedinaca da svoje slobodno vrijeme potroše na upoznavanje tuđih običaja i kultura. Od tada do danas putovanje se smatra potrebom za upoznavanjem drugih kultura, običaja i načina života.

Dakle Rožaje kroz istoriju se smatralo destinacijom na čijoj teritoriji žive različite vrste naroda kao što su Muslimani ili Bošnjaci, Albanci i pripadnici Pravoslavne vjeroispovesti. Kako tada tako i danas grad krasi čar ujedinjenja i bez ikakvih problema mještani žive kao da su od jedne nacije ili od iste vjeroispovjesti. Geografski položaj ove opštine bio je i ostao je pogodan za razne vidove turističke potrebe bilo da je to sportski, rekreativni, zdravstveni, ruralni ili urbani kao i seoski turizam.

Rožaje je 2012. godine proglašen za grad sa izuzetno čistim vazduhom i u ljetnjim i u zimskim mjesecima a pored toga na ovoj teritoriji i na planini Hajli i u njenom podnožju pronađeno je preko 300 vrsta ljekovitih biljaka pa je tako po tvrdnjama stručnjaka pogodan za zdravstveni turizam.

Slika 6. Ljekovito bilje na podnožju Hajle

Izvor: <https://pdfruskagora.rs/hajla-i-ahmica/>

Sportski turizam se razvijao kroz istoriju kada su sportisti iz čitave Evrope i bivše Jugoslavije dolazili i boravili u Rožajama da bi završili pripreme za važna takmičenja. Naravno i pored njih Rožaje je grad koji je iznjedrio veliki broj sportista. Glavna misao koja vezuje sport i Rožaje je skijanje i svi zimski sportovi ali u suštini i nije tako jer Rožaje ima izuzetno dobrih košarkaša i fudbalera.

Slika 7. Sportski turizam u Rožajama

Izvor: <https://www.skijanje.rs/utisci-i-reportaze/zimski-turizam-kao-buducnost-rozaja/>

Što se tiče ruralnog turizma njega možemo svrstati u istu grupu sa seoskim tako da je poljoprivreda i proizvodnja poljoprivrednih organskih proizvoda zaštitni znak ovoga kraja. Naravno da je i stočarstvo takođe usko povezano sa ovom oblasti pa proizvodnja domaćeg sira, kajmaka i svih mliječnih proizvoda ima poseban ukus kada se isti uzgajaju i proizvode na nadmorskoj visini od preko 2000 m.

5.2. Statistički podaci Crnogorskog turizma od 2019. godine do danas

Crna Gora je tokom 2019 godine zabilježila porast broja gostiju u čitavoj zemlji sve njene regije bilo da su planinske, primorske ili centralne su bile bukirane. Zabilježen je znatno veći broj gostiju u odnosu na 2018 godinu. Ovakvim rezultatima predhodili su česti sajmovi koje je organizovala Nacionalna turistička organizacija a na nekim je bila i učesnik kao što je sajam turizma u Dubaiju.

Naravno i Rožaje je tada bio centar dešavanja jer je lokalna turistička organizacija svaki mjesec organizovala određene manifestacije pa je tako i interesovanje za turiste bilo veliko. Gosti su uglavnom bili iz čitave Evrope ali i sa bliskog istoka. Rožaje kao jedan mali grad bio je vrlo raspoložen da svim svojim posjetiocima pruži najbolje što je moglo u tom trenutku. To su bili gosti koji su možemo reći stalni gosti tj. oni koji se iznova vraćaju ali bilo je i onih koji su bili prvi put u Rožajama i koji su bili oduševljeni turističkom ponudom u koju uključujemo i istorijsku i kulturološku, gastro kao i eko i etno ponudu.

Na kraju 2019 godine je uslijedilo zaključavanje svih graničnih prelaza zbog pojave Corona virusa koji je tada uveliko zahvatio čitav svijet i Evropu. Tada nastaju problemi koji su i danas 4 godine kasnije osjetni u nekim djelovima zemlje zbog velikih ekonomskih gubitaka. Ali Crna Gora kao destinacija je uvijek bila primamljiva turistima baš zbog svoje posebnosti jer mali je broj zemalja u svijetu koje imaju i more i prelijepe planine.

Već tokom 2021 godine zimski turizam je polako vraćao svoj sjaj i imao je više turista nego što su bila očekivanja zaposlenih u turističkom sektoru. Najviše gostiju je bilo iz Srbije, Albanije i Kosova. Te iste godine je Kolašin otvorio ski stazu na nadmorskoj visini od 1600 metara. I tada je bilo zabilježen broj gostiju koji je bio rekordan kada je zimski turizam u pitanju. Povučeni ovim primerom Rožaje je dalo prijedlog vladi da se na planinskom vrhu Štedim otvori ski centar jer za takvo nešto ima predispozicije samim tim što je nadmorska visina u podnožju 2000 metara i vrlo je pogodna za snježne padavine koje se tu zadržavaju od septembra do kraja maja mjeseca. Naravno, proekat je prošao u vladi Crne Gore kao jedan od najbolje osmišljenih do sad i već je realizacija ovog ski centra u završnoj fazi.

Tabela 1. Ostvarena noćenja od 1.1.2023 do 1.12.2023 za opštinu Rožaje

Vrste smještaja	Dolasci turista	Ostvarena noćenja	Index dolasci	Index ostvarena noćenja
Ukupno	2 335	14 130	15,63	2,58
Kolektivni smještaj (Hoteli i slični smještajni kapaciteti)	1 185	8 350	3,08	4,37
Privatni smještaj	1 150	5 780	3,17	6,31
Ukupno	2 335	14 130	15,63	2,58

Izvor: Turistička organizacija Rožaje

Tabela 2. Ostvareni dolasci i noćenja po mjesecima za opštinu Rožaje

Period	Dolasci	Ostvarena noćenja	Index dolasci	Index noćenja
Januar	26	850	8,38	3,64
Februar	74	780	3,78	3,58
Mart	95	1 021	3,26	3,03
April	81	935	3,70	3,20
Maj	130	1 050	2,38	2,95
Jun	339	1 306	8,84	2,29
Jul	609	3 595	5,09	0,86
Avgust	600	3 000	5,16	1,03
Septembar	190	593	1,57	0,26
Oktobar	90	550	3,44	5,63
Novembar	101	450	2,97	6,66
Decembar	/	/	/	/
Ukupno	2 335	14 130	15,63	2,58

Izvor: Turistička organizacija Rožaje

5.3. Planirane aktivnosti opštine Rožaje

Svake godine opština Rožaje u saradnji sa lokalnom i nacionalnom Turističkom organizacijom učestvuje u pripremi sastavljanja spiska svih aktivnosti i manifestacija karakterističnih za Rožajsko područje koje se trebaju održati. A sve one zajedno nose naziv **‘DOŽIVI ROŽAJE’**.

U ponudi je više organizacija i suorganizacija kao i više manifestacija:

- Izrada promotivnog spota „Doživi Rožaje“ (prikaz i promocija Rožajskog kraja svih njegovih kulturnih, istoriskih i prirodnih ljepota).
- Dani dijaspore (manifestacija koja okuplja sve naše ljude iz inostranstva uz organizovan kulturno zabavni program).
- Zimska džipijada (to je manifestacija za sve ljubitelje četvorotočkaša, zimska džipijada je posebno dragocjena zbog uslova u kojima se odvija).
- Snowboard camp (za sve ljubitelje skijanja i atrakcija na snijegu organizuje se i ova vrsta kampovanja)
- Zimski uspon na Hajlu (svake godine beleži rast posjetilaca od čak 20% više u odnosu na predhodnu godinu).
- Tabor planinara na Štedimu (u organizaciji planinarskog kluba Ahmića tabor predstavlja skup planinara iz regiona i Evrope za rad promocije Rožajskih planina koja beleži posećenost između 250 do 350 planinara, ova manifestacija se održava 3 dana a svi planinari za to vrijeme borave u planinarskom domu Ahmića koji se nalazi na planini Štedim).
- Međunarodna kvadijada (je organizacija koja svim ljubiteljima kvadova omogućava da posjete sva mjesta koja ostavljaju bez daha sve svoje posjetioce).
- Bajramski bazar (promocija bajramske tradicije).
- Rožajska sofr (tradicionalna gastro ponuda)
- Ljetnja dzipihjada, biciklijada, kvadijada i drugo(to je ujedno i manifestacija i promocija u sklopu tradicionalne manifestacije Doživi Rožaje).¹²

¹² <https://www.radiorozaje.me/>

6. ISTRAŽIVANJE TURISTIČKE DESTINACIJE OPŠTINE ROŽAJE

Pojam istraživanja tržišta predstavlja početnu tačku u marketing i promotivnom istraživanju destinacije. Na osnovu ovih istraživanja se dolazi do informacija o razvojnom putu, prodajnom kapacitetu proizvoda kao i efikasnost promotivnih akcija određene turističke destinacije. Ovim istraživanjem se ujedno i rešavaju mogući ili potencijalni problemi koji bi loše uticali na turističku ponudu destinacije. Što se tiče Rožaja konkretno ovaj vid sagledavanja stvari i bavljenja istraživačkim poslovima lokalna samouprava ima da radi dosta na poboljšanju turističke ponude ali isto tako prema trenutnim istraživanjima zadovoljava standarde i potrebe posjetilaca.

Od 2020 do prve polovine 2024 godine u Rožajama glavni problem bila je putna infrastruktura jer su se na dionici Rožaje - Špiljani izvodili višemilionski vrijedni radovi koji su završeni i sada imamo najmoderniju saobraćajnicu u regionu, ali moramo naglasiti da je tokom te četiri godine znatno oslabljen priliv gostiju koje je lokalna samouprava iščekivala sa velikim entuzijazmom.

Tokom istraživanja preciznije se vrši definisanje potreba, motiva i ponašanje turista, kao jedna kompletna slika o turističkoj destinaciji gdje mora i ove segmente imati u opticaju. Ponašanje potrošača odnosno turista prilikom istraživanja govori se i daje se jasna sliku o njegovim potrebama kao i o načinu zadovoljavanja istih. Dakle, samo se takvim pristupom i načinom se mogu sagledavati i planirati marketing aktivnosti i samo na taj način možemo poboljšati stanje destinacije na turističkom tržištu i očekivati uspjeh na turističkoj mapi poželjnih turističkih destinacija.

Kao što smo kazali istraživanja tržišta predstavlja prikupljanje analiziranja i regulisanja svih problema na turističkom tržištu. Pored ovih istraživanja tu su naravno i istraživanja o konkurenciji i njihovim prednostima ali i manama kada se radi o turističkom tržištu i turističkoj destinaciji ovo je važan vid istraživanja koji nam pomaže da poboljšamo turističku ponudu. Akteri koji se bave marketingom imaju za cilj da što bolje predstavljaju destinaciju i prikažu njeno realno stanje. Turistički proizvođači prateći konkurenciju mogu da poboljšaju ponudu izgrade nove ideje i naravno imaju koristi od toga.

Briga o gostima je takođe vrlo važan dio istraživanja turističkog tržišta na prvom mjestu mora biti bezbjednost samog turista njegove lične imovine i svega što je za njega važno kao na primjer: privatnost, poštovanje, usluga, komunikacija i razumijevanje.

ZAKLJUČAK

U ljudskoj civilizaciji uvijek je postojao problem zadovoljavanja ljudskih potreba ograničenim resursima, kao i razmjena zbog nedostatka istih. Od početka civilizacije ljudi su bili primorani da žive u grupama i tako stvaraju prve oblike organizacije koje su imale za cilj obezbjeđivanje neophodnih resursa za zadovoljavanje svojih potreba. Tek sa pojavom industrijske revolucije menadžment se afirmiše kao poslovno upravljanje. Industrijska revolucija je, kao što je poznato, pokrenula pojavu industrijskih preduzeća i samim tim poboljšanje ekonomskog progressa.

Na osnovu analize istorije turizma i ekonomije, veliku, i ja bih rekla najvažniju ulogu imaju komunikativni (saobraćajni) faktori, ali komunikativni faktori mogu biti i elektronski ili virtuelni putevi. O svemu tome svedoče činjenice da je internet sve više zastupljen i da igra glavnu ulogu kada je dobijanje informacija u pitanju kao i promovisanje turističkih destinacija. Svi ovi saobraćajni putevi bilo da su to vazdušni, kopneni, pomorski su značajni za turizam, industriju i društvenu situaciju jednog naroda. Ima takođe i uticaj na urbanizaciju određenog naselja.

Turizam je jedna od najmasovnijih, najdinamičnijih i najsloženijih grana ekonomije koju još možemo nazvati društveno-ekonomskom pojavom, koja u ekonomskom i društvenom razvoju ima dominantno značenje. Pojavom turističke konkurencije, interneta, medija i ostalih društvenih i socijalnih mreža turisti su postali izbirljiviji, zahtevniji, iskusniji tako da je kvalitetno upravljanje razvojem turizma osnovno za zadovoljavanje različitih potreba svakog pojedinca na konkurentnom turističkom tržištu.

Tako je i Rožaje počelo da dobija svoj sjaj koji je ranijih godina malo izbljedio, ali pojavom interneta i društvenih mreža marketing i promocija čine da ovaj grad ponovo zaživi. Prikazujući sve njegove prirodne ljepote na kojima mu mogu pozavideti mnoge svjetske metropole, toplina u srcima njegovih stanovnika, njihovo gostoprimstvo, nema cijenu pa je zato, kako su ga sa razlogom nazvali mnogi pjesnici, pisci i pripovjedači "grad sa dušom".

POPIS SLIKA:

Slika 1.	Vožnja bicikala kroz Rožajsku prirodu
Slika 2.	Očaravajuća ljepota Rožajskih planina
Slika 3.	Plan izrade ski centra Štedim
Slika 4.	Ekonomski razvoj preduzetništva
Slika 5.	Nivoi ekonomskih integracija
Slika 6.	Ljekovito bilje na podnožju Hajle
Slika 7.	Sportski turizam u Rožajama

POPIS TABELA:

Tabela 1.	Ostvarena noćenja od 01.01.2023 do 01.12.2023 za opštinu Rožaje
Tabela 2.	Ostvareni dolasci i noćenja po mjesecima za opštinu Rožaje

LITERATURA

Knjige:

1. Blagojević S., Planiranje razvoja turizma, Prirodno Matematički Fakultet, Novi Sad, 2009.
2. Dulčić, A. i L. Petrić, Upravljanje razvojem turizma, Zagreb, Mate, 2001.
3. *Jovan P., Jelena G., (2020), Marketing u turizmu i hotelijerstvu, Beograd. Jovan P., Jelena G., Marketing u turizmu i hotelijerstvu, Beograd, 2020.*
4. Maksin M. (2012), Turizam i prostor, Univerzitet Singidunum, Beograd. ISBN: 978-86-7912-401-2
5. Maksin-Mičić, M., 2008., Turizam i prostor, Univerzitet Singidunum, Beograd,
6. Nevenka N., Marketing, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, Bosna i Hercegovina, 2012, ISBN 978-99955-750-5-2.
7. Slobodan R. Čerović, (2004) Istraživanje turističkog tržišta, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, departament za geografiju, turizam i hotelijerstvo. ISBN: 8670310430
8. Vranešević, T.: Tržišna istraživanja u poslovnom upravljanju, Accent, Zagreb, 2014.

INTERNET IZVORI:

- <https://www.portalanalitika.me/clanak/ski-centar-hajla-stedim-stvorice-mogucnosti-za-razvoljetnjeg-i-zimskog-turizma-u-rozajama>
- http://staro.skijanje.rs/Ski_Centri/crna_gora/nacrt_programa_razvoja_planinskog_turizma_u_cg.pdf
- <https://www.poslovnivodic.com/turisticka-organizacija-rozaje.html>
- <https://www.radorozaje.me/sport/zablistajte-na-snijegu-uz-pravilnu-pripremu/>
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Tr%C5%BEi%C5%A1no_gospodarstvo
- <https://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/05-Istra%C5%BEivanje-turisti%C4%8Dkog-tr%C5%BEi%C5%A1ta.pdf>
- <https://www.portalanalitika.me/clanak/ski-centar-hajla-stedim-stvorice-mogucnosti-za-razvoj-ljetnjeg-i-zimskog-turizma-u-rozajama>
- <https://www.skijanje.rs/vesti/stedim-hajla-u-toku-izgradnja-sestoseda-na-novom-skijalistu-iznad-rozaja/>
- <https://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/Ekonomski-zna%C4%8Daj-i-uloga-turizma-PDF1.pdf>
- <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/ekonomski-razvoj-i-poduzetnistvo?lang=sr>
- https://www.slideserve.com/santiago/me-unarodna-trgovina#google_vignette

